УДК 811.512.1+811.16

А.В. Дыбо

ТӨРКИ ҺӘМ СЛАВЯН ТЕЛЛӘРЕ: КОНТАКТ КҮРЕНЕШЛӘР

В статье представлен обзор того, что на современный момент известно о языковых явлениях, обусловленных контактами между славянскими и тюркскими языками. Оспаривается гипотеза тюркских контактов праславянского языка; приводятся некоторые новые данные относительно древнейших тюрко-славянских контактов; обрисовываются структурные последствия таких контактов.

Ключевые слова: тюркские язык; славянские языки; языковой контакт; лексика; грамматика.

The article provides an overview of what is known about linguistic phenomena due to contacts between Slavic and Turkic languages. The hypothesis of Turkic contacts of the Pre-Slavic language is disputed; some new data are given regarding the oldest Turkic-Slavic contacts as well as an outline of the structural consequences of such contacts.

Keywords: Turkic languages; Slavic languages; language contact; loanwords; copying ; lexics; grammar.

1. Өйрәнелү тарихы. Славян телләрендә төрки алынмалар XVIII гасыр ахырында – XIX гасыр башында өйрәнелә башлый. 1880 елларда славян телләрендәге көнчыгыш элементлары турында хезмәтләр дөнья күргән була инде, алар арасында арада иң әһәмиятлесе – 1884–1890 елларда төзелгән Miklosich сүзлеге.

Бу тикшеренүләрдә чыганак төрки телне аныклауга, сүзләрнең үзләштерелү вакытына аерым игътибар бирелми, ә төрки алынмалар беренче мәртәбә теркәлә генә. Рус телендә монголларга кадәрге төрки алынмаларның иртә катламын иң борынгы рус истәлекләрендә, беренче чиратта «Игорь полкы турында сүз»дә теркәлгән төрки сүзләргә багышланган хезмәтләрдә аерып чыгара башлыйлар (Мелиоранский һәм Корш бәхәсе, 1902–1909 еллар).

XX гасырның 30–40 нчы елларына кадәр, СССР территориясендә аерым төрки телләрнең сүзлекләре нәшер ителгәнче, славян телләрендәге төрки алынмаларга тюркологик анализ зур уңыш казана алмый. XX гасырның 60 нчы елларына кадәр тюркологларның күбесе нигездә В.В. Радлов сүзлегендәге материаллардан файдаланалар. Әлеге хезмәт күләм ягыннан зур булса да, анда төрле телләр лексикасы тулысынча һәм бертигез дәрәҗәдә теркәлмәгән. 1929 елда Прагада славистларның I съездында Шәрыкны өйрәнүче поляк галиме Т. Ковальский төрки алынмаларның хронологиясен булдыру һәм төгәл чыганакны ачыклауны таләп итеп чыга [Kowalski 1932]. Әлеге хезмәттән соң 1957 елда Дмитриевның мәкаләсе (1941–1942 елларда язылган) басылып чыга. Анда бурычлар билгеләнү белән беррәттән,

рус телендәге төрки алынмаларның шактый өлеше анализлана, хронологиягә салу, алынма сүзнең чыганагын ачыклау һәм аның мәдәни-тарихи верификациясе принциплары арасындагы бәйләнеш күрсәтелә. Әлеге ике хезмәтне славян телләрендәге төрки алынмалар турындагы фәннең яңа дәрәҗәгә күтәрелүен билгеләгән хронологик этап дип атарга да мөмкин.

Славян телләрендә төрки алынмаларны өйрәнүнең башлангыч этаплары буенча әдәбиятны күзәтү өчен түбәндәге хезмәтләрне кара: Кононов, 1972, с. 251–253; Poppe, 1966; Poppe, 1971; Добродомов, 1981; Петровиħ, 1993. Шулай ук библиографияләр: Kappler, 2002, Krebs-Garić and Kelih, 2016.

И.Г. Добродомов һәм Ст. Стаховский исемнәре алдагы чорда аеруча мөһим. Аерым славян телләрендәге төрки алынмаларга багышланган берничә этимологик сүзлек бар. 2004 елда Соболев Балкан телләре берлеге диалектларында (славян телләрендә генә түгел) төрки алынмаларны системага салу омтылышын ясап карый. Славян телләрендәге төрки алынмалар, шул исәптән аларны өйрәнү методологияләре буенча М. Стаховский мәкаләләре дә игътибарга лаек.

Төрки алынмалар төрле дәрәҗәдә аерым славян телләренең этимологик сүзлекләрендә дә тикшерелә. Аларның бер өлеше А. Рона-Таш һәм А. Бертның фундаменталь хезмәтендә анализлана (2011).

Төрки телләрдәге славян алынмалары азрак өйрәнелгән; Идел буенда яшәүче халыкларның телләрендәге (төрки һәм фин-угор) көнчыгыш славян алынмалары турында К. Адягаши һәм Себер халыклары телләрендәге рус алынмалары турында Аникин (2003) хезмәтләрен атарга була. Төрек, татар һәм чуваш телләренең этимологик сүзлекләрендә дә славян алынмалары ышандырырлык итеп анализлана. Башка тел дәрәҗәләрендәге интерференция күренешләре турында кара: мәсәлән, Anderson, 2005, 2017; Pakendorf 2012, кайбер мәкаләләр: Boeschoten & al., 2006.

2. Төрки-славян багланышларын чорларга бүлү һәм географик бүленеш.

2.0. Алга таба, турыдан-туры күзәтелә торган чор алдыннан килгән тарихи чорларны тикшергәндә, сүз лексик алынмалар турында барачак. Лексик алынмалар – үткәндә телләр арасында багланышлар булуны күрсәтә торган төп материал. Сүзнең алынма характерын ышандырырлык итеп дәлилләүгә караганда, телнең нинди дә булса структур үзенчәлегенең үзара бәйләнеш нәтиҗәсендә барлыкка килүен ышандырырлык итеп исбатлау күпкә катлаулырак. Шуңа күрә структур алынмалар турында ышанычлы итеп телнең хәзерге торышына бәйле рәвештә генә сөйләшеп була.

2.1. Иртә болгар-славян багланышлары. Славяннар очрашкан беренче төркиләр – Идел буе болгарлары булса кирәк. Баба төрки тел берлегенең иң беренче бүленеше – болгар һәм гомумтөрки, яисә стандарт төрки төркемнәргә бүленүе. Бер төркем аргументлар (баба төрки телдәге борынгы кытай алынмаларының фараз ителгән фонетик тыш-

часы буенча вакытын билгеләү; глоттохронологик исәпләүләр) әлеге бүленешнең безнең эра чигендәге интервалда барлыкка килүен, безнең эраның III гасырыннан да соңрак түгеллеген дәлиллиләр. Бүгенге көндә болгар төркеменең бердәнбер варисы – хәзерге чуваш теле, әмма протоболгар теле фонетикасы тарихының башлангыч этапларын болгар төркеменә караган телләрдән башка телләргә үтеп кергән иртә алынмалар турындагы мәгълүматлар нигезендә дә торгызырга мөмкин. Венгр телендәге болгар алынмалары (400 гә якын сүз) – бу темага караган иң информатив материал.

V гасыр ахырына Византия чыганакларында «болгарлар» этнонимы пәйда була. Ул һуннардан килеп чыккан һәм Идел белән Дунай бассейннары арасындагы далада яшәгән кабиләләр конфедерациясен аңлата. Алга таба болгар конфедерациясе Идел болгарлары һәм Дунай болгарлары төркемнәренә бүленә; телгә нисбәтән беренчесенең аеручa характерлы реликтын хәзерге чуваш теле тәшкил итә. Болгар төркеме башка төрки төркемнәрдән бик нык аерыла. Аңа хас үзенчәлекләр хәзерге чуваш телендә күзәтелә, әмма «болгар» теленең башлангыч торышын барыннан да элек венгр телендәге болгар алынмалары аша күзалларга мөмкин. Венгрларның борынгы бабалары, күрәсең, Көнбатыш Себернең көньягында болгар конфедерациясенә кушылып, аның белән бергә Дунай бассейнына килгәннәр. Венгр телендәге болгар үзенчәлекләре ачык чагылган төрки алынмаларның зур массивын, аерым алганда, Л. Лигети (1977) тикшерә; Рона-Таш һәм Бертның югарыда телгә алынган китабында (2011); алынмаларны фонетик үзләштерү үзенчәлекләре һәм чыганак идиомның алар артында яткан үзенчәлекләре турында шулай ук кара: [Дыбо, 2010; 2011а; Дыбо, Норманская 2013; Дыбо 2016а]. Венгр телендәге болгар алынмалары ике төркемгә бүленә. Бу факт алынмалар ике хронологик катламны тәшкил иткән дип фаразларга мөмкинлек бирә. Беренче төркемдә төрки прототипларның фаразланган тышчасы баба төрки хәлдән әллә ни аерылмый диярлек. Икенчесендә прототиплар Дунай болгарлары теленнән көньяк славян телләренә кергән алынмаларның прототиплары белән шактый зур охшашлыклар булуын күрсәтә. Димәк, венгр телендәге алынмаларның беренче төркемен «the Pre-Conquest Layer»га [Róna-Tas, 1988] кертергә мөмкин; болар – Идел-Кама, яисә [Róna-Tas, 2005] Дон-Кубань ареаллары территорияләрендә барлыкка килгән алынмалар булса кирәк (б.э.к. V–VII гасырлар). Венгр телендәге болгар алынмаларының икенче төркемен Дунай болгарлары теленнән кергән берәмлекләр тәшкил итә. Алар хәзерге Венгрия тирәсендәге территорияләрдә барлыкка килгән. Аларның венгр телендә фонетик үзләшү кагыйдәләре хронологик яктан венгрлар Урта Дунай буен яулаган чорга якын дәвердә венгр теленә үтеп кергән иртә славян алынмаларының үзләшү кагыйдәләренә туры килә (895–900 ее.) [Хелимский 2000].

2.1.0. Баба славян телендә төрки алынмалар мәсьәләсе. Славян телләрендә дә төрки алынмаларның «болгар» фонетик үзенчәлекләре

ачык күзәтелгән шактый зур катламы табыла. Бу алынмалар арасында баба славян хәлендәге, ягъни славян телләре аерым тармакларга бүленә башлаганчыга кадәр, алынмалар булу-булмавы гына бәхәсле булып кала.

Бик борынгы дәверләрдә (якынча б.э. V г.) славяннарның (болгарлар белән ассоциацияләнгән) «һуннар» белән бәйләнешләрында теркәлеп калган кайбер «һун» сүзләре дәлил була алыр иде: *strava* ‘мәрхүмне искә алу мәҗлесе’ (Иордан), *medos* ‘исерткеч эчемлек (Приск: «җирле халык аны шулай атап йөртә»). Әмма бу сүзләрнең авторларга «һун» теленнән түгел, ә славян тәрҗемәче аша да элэгү мөмкинлеге дә танылган [Maenchen-Helfen, 1978, p. 288–289].

Баба славян телендә күз алдында тотылган төрки алынмаларның исемлеген Голуб [Gołąb, 1992, p. 401] алдагы өйрәнү этабы рухында төзегән, ягъни әлеге сүзләрнең чыннан да баба славян төрки берәмлекләре булып санала алу-алмау һәм кайсы телдән алыну мәсьәләсе игътибардан читтә калган. Голуб төзегән исемлекне тәнкыйтьләп тикшерү турында кара: Stachowski, 2005; анда ике генә этимология кире кагылмаган, алары да ышанычлы түгел:

БСл **obъrъ / *obъr=inъ,* чаг. урта гр. Ἄβαρ, Pl. Ἄβαρεις, Ἄβαροι, лат. *avares, avari*; бор. төрки *apar* этнонимы. Славян һәм грек этнонимнарының борынгы төркиләрнекенә бәйле булуы шикле: славян телендә дә, грек телендә дә сүз уртасындагы тартыкның яңгыраулашуы проблема тудыра (беренче тапкыр Прискта, ягъни б.э. V г. урталары). Вакыт ягыннан тарихта аварлар пәйда булган һәм Приск телгә алган чорга туры килгән венгр телендәге иртә төрки алынмаларда мондый яңгыраулашу күзәтелми, яңгыраулашу венгр телендә соңгы чор болгар алынмалары катламына хас (IX–X гг.). Шуңа күрә этнонимның килеп чыгышы томанлы.

БСл **х(ь)rěnъ*: чув. *xĕren* id. сүзеннән дигән этимология тәкъдим ителгән [= гомумтөрки **kïz-gan* ‘кызган, кызу’] < *xĕr-* ‘кызарга, кызарырга (кызган әйбер турында); көергә’ [= гомумтөрки **kïz-* id.]. Әмма, Фасмер билгеләп үткәнчә (4: 275), тарихи яктан ул Теофраст һәм Плинийда (б.э.к. III гасырдан башлап) *κεράϊν, ceraïn* ‘кыргый торма’ сүзләренең телгә алынуына тәңгәл килми (аның фраклар яки иллириялеләр телләреннән чыккан күчмә сүз булуы ихтимал). Тюркологик караштан исә, венгр һәм славян телләрендәге дунай-болгар алынмалары (венгр телендәге иртә болгар алынмалары кебек үк) баба төрки **ï* ны редукцияләштереп түгел, ә *a* кебек чагылдыра; слав. *ѣ* болгар алынмаларында гадәттә сонант алдыннан килмәгәндә баба төрки **i* га барып тоташа. Идел болгарлары язмаларында (XIII гасырдан) югары күтәрелешле **ï* һәм **i* сузыклары алда редукцияләнгән авазларга күчми [Erdal, 1993, p. 149]. Шул рәвешле, болгар теленең бер генә варианты да БСл **х(ь)rěnъ* га чыганак була алмый. Шул ук вакытта чуваш сүзенең үзләштерелгән рус алынмасы булуы бик мөмкин.

2.1.1. Дунай болгарлары һәм көньяк славяннарның телара бәйләнешләре. Дунай-болгар телендәге бик күп сүзләр иске славян теленә

нигез булган диалектка эләгә һәм көнчыгыш славян телләренә, шулай ук өлешчә славян дөньясының әдәби теле булган көнбатыш славян телләренә тарала. Тарихи чыганакларга нигезләнгәндә, бу алынмаларның барлыкка килү вакыты VIII–IX гасырлар дип билгеләнергә тиеш. Славян телләрендә бу лексиканың фонетик үзләштерелү кагыйдәләре венгр телендә дунай-болгар алынмаларының үзләштерелү кагыйдәләрен хәтерләтә, сүзләр дә еш кына алар белән тәңгәл килә. Кара: мәсәлән, Дыбо, 2011б.

Дунай-болгар теленнән иске славян һәм көнчыгыш болгар теле белән чиркәү-славян теленә (аның белән көнчыгыш славян телләренә) фигыльдән һәм исемнән сүзьясагыч Nom. ag. **-ъčьjь* суффиксы алынган [Ефимова, 2006, с. 173].

Суффикс алу билгеле бер вакыт аралыгында дунай-болгар – борынгы болгар икетеллелеге булу турындагы табигый фаразның дөреслеген раслый. Дунай-болгар язмалары гомум танылу алмый торып, әлеге бәйләнешләрнең кире йогынтысы, ягъни славян телләреннән дунай-болгар теленә кергән сүзләр турында фикер йөртү мөмкин түгел. Күрәсең, әлеге бәйләнешләрнең төп нәтиҗәсе дунай-болгар телендә сөйләшүчеләрнең акрынлап славян теленә күчә баруы булган.

2.1.2. Идел болгарлары һәм көнчыгыш славяннарның телара бәйләнешләре. Идел болгарлары теленнән[1] көнчыгыш славян телләренә кергән сүзләр дә бар (мөгаен, Идел сәүдә юлы ашадыр). Алар өлешчә көнбатыш славян телләрендә, нигездә поляк телендә таралыш алган. Бу алынмаларның вакыты Идел Болгары барлыкка килгәннән соң, X гасырдан соң дип билгеләнергә тиеш.

Рус. *ковёр,* укр. *ко́вер*, бор. рус. *ковьръ* ‘ковер’. Идел болг. **kävö̆r* < баба төрки **gebiř* яки **gebüř* ‘келәм, ковер’ > крх.-уйг. *keviz*, *köwüz*; төр. диал. *köüz*.

Бор. рус. *трунове* ‘Идел болгарларында аксөяк кешеләр’, **tъrunъ* < Идел болг. **turun* = бор. төрки *tudun*, хазар. Τουδουνος һ.б.

Көнч. слав. **pirogъ* ‘бәлеш, пирог’ (бор. чех, словак, бор. поляк, поляк телләренә кергән) < Идел-болг. **bö̆rak/g*, чаг. гомумтөрки **bürek* ‘бәлеш, пирог’, баба төрки **bür-* ‘капларга, томаларга’.

Идел-болгар теле аша кергән фарсы алынмасы: рус. *бурса́* ‘фарсы ефәк тукымасы’ соңгы идел-болгар теленнән > чув. *purśъn* / *porśъm* ‘ефәк тукыма’, шуннан ук Идел буе фин телләрендә: мар. *порсын*, удм. *буртчин* һ.б.

Nom. ag. **-čI* төрки суффиксын кайвакыт көнчыгыш славян телләрендәге исемьясагыч Nom. ag. **-ьščik* > рус. *-чик/щик* суффиксының чыганагы дип саныйлар [Варбот 1969: 92; XIII гасырдан башлап]. Әгәр шулай икән, аның барлыкка килүен көнчыгыш славян һәм төрки телләр арасында бәйләнешләр башланган чор белән бәйләп карарга кирәк.

[1] Идел-болгар теле Идел буе территориясендә XIII–XV гасырларга караган гарәп язулы эпитафияләрдәге глоссаларда чагылыш тапкан; интерпретация мәсьәләләрен кара: Erdal 1993.

Кире якка, идел-болгар теленә, борын сузыгы сакланган гипотетик бор. рус теленнән **kǫželь* (> рус. *кужель*) иң иртә алынмаларның берсе булса кирәк; кара: чув. *кĕнчеле*, диал. *кăнчала* ‘көнҗәлә; каба’. Баба славян борын сузыгын баба славян теленнән алынган **gǫba* (~ рус. диал. *губа*) ‘гөмбә’ сүзе дә чагылдыра. Идел болгарлары теленә ул **g/kümрä* буларак кергән > чув. *кăмпа* ‘гөмбә’ (сузыкның алгы рәткә күчүе исә Идел-болгар телендә арткы рәт сүзләрендә тел арты шартлаулы авазлары спирантларга әйләнүгә бәйле, чаг. бор. рус. *Хопужьское море* Идел-болг. **харъg* сүзеннән < баба төрки **kapïg* ‘капка, капуг’); тат., башк. *gömbɛ* ‘гөмбә’ Идел-болг. теленнән алынган.

Слав. **selo* > *sala* (чув., тат., башк., ктат., караим. *сала*) сүзе славян теленнән («хазарлар дәверендә») кергән иртә алынмаларга нисбәт ителә; төрки сүзнең территориаль яктан Идел буе һәм Кырым белән бәйле булуы ачык күзәтелә; тулырак кара: Добродомов, 2008. Бу баба төрки **ä* нең > Дунай.-болг. *a*, Идел-болг. *ä* гә күчүе белән славян теленнән болгар тибындагы телгә алынма була ала, ягъни бор. болгар теленең Идел-болгар һәм Дунай-болгар телләренә таркалып барган чорына якын дәвердә.

2.2. Иртә гомумтөрки-славян бәйләнешләре. Якынча б.э. X гасырында Көнчыгыш Европа территориясендә көнчыгыш кыпчак һәм, ихтимал, угыз тибындагы телләрдә сөйләшкән төрки халыклар пәйда була. Угыз телендә сөйләшүчеләре, ихтимал, бәҗәнәкләр булгандыр (этноним буенча фикер йөрткәндә, угызча **bāǯa-nak* ‘баҗа, баҗа кеше’ сүзенә барып тоташырга мөмкин). Әлеге иртә угыз бәйләнешләренең ышанычлы эзләре әлегә табылганы юк. Якынча венгр телендәге коман-бәҗәнәк алынмаларындагы тарихи-фонетик үзенчәлекләрне күрсәткән кыпчак тибындагы төрки телләрдән кергән сүзләрне иске славян һәм чиркәү-славян телләрендә очратабыз, кара: Дыбо 2016б.

Көнбатыш кыпчак (ихтимал, коман) алынмалары «Игорь полкы турында сүз»дә (XII–XIII гасырлар дип фаразлана) шактый күп кулланыла, анализны кара: Менгес, 1979; Poppe, 2001 һ.б.

Шул ук Идел сәүдә юлы аша кергән берникадәр иртә славян, ихтимал, көнчыгыш славян алынмаларын Урта гасырлар төрки (нигездә кыпчак) истәлекләрендә очратабыз. Иң беренчеләре – Мәхмүд Кашгари сүзлегендә (XI гасыр) теркәлгән.

rabčat ‘хак түләнми торган мәҗбүри хезмәт’ ганчак., гапакс МК [Cl. EDT, 780]. Алынманың чыганак сүзе славян телләрендә очрамый, әмма бу – **orb-ьсь* ‘servus’ праславян диминутивыннан [ЭССЯ, 32, с. 134] *-ęt-* диминутив суффиксы ярдәмендә барлыкка килгән продуктив сүзьясалышы [кара: Vondrak 1, p. 493–494].

samala ‘дегет; сумала’: XIV гасыр башыннан ук төрки – коман, мәмлүк-кыпчак, чыгтай (XV гасыр) истәлекләрендә теркәлгән; VEWT 399.

2.3. «Монгол яуларыннан соңгы» төрки-славян бәйләнешләре.

2.3.1. Төрки-көнчыгыш славян бәйләнешләре. XIII гасыр башында Чыңгыз хан империясенең Көнчыгыш Европага экспансиясе белән

бер үк вакытта нугай яки көнчыгыш кыпчак тибындагы телдә сөйләшкән Үзәк Азия кыпчак халыклары күченеп йөри. Көнчыгыш славян телләрендә, шул исәптән аларның Алтын Урда һәм аннан соңгы чордагы язма истәлекләрендә күпсанлы кыпчак алынмалары табабыз. Аерым алганда, бу – дәүләт учреждениеләре, социаль оешмалар, икътисади эшчәнлек атамалары, хәрби терминология; шактый күп көнкүреш лексикасы: рус. *ямщик, казак, тамга* (рус теленең үзендә ясалган *таможня* дериваты белән), *аршин, барыш, деньга, алтын, армяк, утюг*; укр. *козак, аршин, бариш, алтин, арм'як, утюг, ішак* һ.б. Күренгәнчә, рус теле өчен бу нигездә Идел буе төрки (иске татар теле) идиомы (мәсәлән, гомумтөрки **äšäk* 'ишәк' > рус. *ишак,* 1567 елдан башлап, **ä* > *i* Идел буена хас сузыклар сыну билгеләре белән, чаг. төр. *eşek*, тат. *ишәк* 'шул ук'). Аерым алганда, соңгы Урта гасырлар төрки телләре аша рус һәм башка көнчыгыш славян телләренә шактый гына гарәп, фарсы һәм монгол чыгышлы сүзләр керә (*казна* (фарсы), *алмаз* (гар. < грек.), *караул* (монг.)).

Украин һәм көньяк рус диалектларында, моннан тыш, күп кенә төрки сүзләр кырымтатар теленең угыз һәм нугай диалектларына барып тоташа: укр. *баюра* 'су җыелган чокыр, елгадагы ермак' кырымтатар теленнән, төр. *bayır* «тау бите, кашлак», «кар өеме, көрт», «калкулык» (гомумтөрки **bagïr* 'бавыр'); укр. *капшук* «янчык» нуг. *капшык*тан (гомумтөрки **kāp-čïk* 'кечкенә кап, капчык', **č* > *š* нугай күчеше белән).

Төрки алынмаларның рус теленә үтеп керүенең катлаулырак юллары турында карагыз: НРЭ.

Төрки телләрнең соңгы Урта гасырлар ядкярләрендә көнчыгыш славян чыгышлы лексика славян дәүләтләре территорияләрендә яшәгән һәм акрынлап ассимиляцияләнгән төрки халыкларның[1] язма истәлекләрендә генә күп очрый, чаг. «әрмән-кыпчак» документларында (Каменец-Подольский, XVI гасыр): *боставлені* 'урнаштыру, билгеләү' (иске укр. *поставленье*), *вірны* 'тугрылыкка ант итүче' (укр. *вірний*), *колода* 'дыба' (укр. *колода*) [Грунин, 1966].

Специфик фонетик тышчалы булу сәбәпле, чуваш теленә үтеп кергән кайбер рус сүзләре иртә (XVI гасырга кадәр; яки диалекталь) алынмалар итеп карала (аннан алар Идел-Урал төбәгенең башка төрки телләренә таралган). Мондый алынмаларның кайберләре турында карагыз: Адягаши, 2005.

2.3.2. Төрки-көнбатыш славян бәйләнешләре. Көнбатыш славян телләре бу чорда төрки алынмаларны нигездә көнчыгыш славян телләре аша кыпчак телләреннән ала; поляк теле – шулай ук турыдан-туры Польша-Литва татарларыннан; госманлы алынмаларының төп юлы – госманлы төрек теленнән венгр теле аша борынгы чех һәм иске поляк телләренә.

[1] Польша-Литва татарлары XIV гасыр ахырыннан Речь Посполитая территориясендә тупланып яшиләр.

Поляк теле турыдан-туры кыпчак теленнән үзләштерә:

atłan ‘атлан!’ (рус. ‘на́ конь!’), татарларның яуга кузгалгандагы боерыгы (*at--la-n*-фигыленең Imp.2 ‘атка атланырга’ (‘ат’ + Denom. + Refl.);

basałyk ‘кургашын шарчыклы чыбыркы’, иске поляк *baszalyk, bassalyk* ‘кургаш коелмалы камчы’ чама белән 1500 ел (гомумтөрки **basulık* иске төрки *basu* ‘киле сабы’ + *-lık* суфф.). Поляк теленнән укр. *басалык* XVIII гасыр, иске Дунай-болг. *басалыкъ*, рус. диал. *басалы́к.*

Речь Посполитая территориясендә югарыда телгә алынган әрмән-кыпчак документлары телендәге поляк алынмаларын чагыштыр [Грунин 1966]: *моцны* ‘вәкаләтле’, *моцоват* ‘вәкаләт бирергә’ поляк телендә *mocny, mocować*; *вымувіт* ‘белдерергә, әйтергә’ поляк телендә *wymówić.* Документлар шулай ук Речь Посполитаяның эшлекле славян теле конструкцияләрен калькалаштыруны да күрсәтә (хәер, тере төрки телгә структур славян йогынтысы турында алар буенча гына фикер йөртергә ярамый).

Поляк теленә кыпчак алынмалары көнч. слав. телләре аша кергән: поляк. *baskak* (1786) < укр.*баска́к,* рус. *баскак* < бор. рус. *баскакъ* ‘баскак, даругачы, салым җыючы’, гомумтөрки *bas-kak* (басарга = Nom.ag.); *buhaj* ‘үгез’ (XVII гасырдан) < укр. *бугай* (пол. телендәге украин чыганагын *h* күрсәтә) < гомумтөрки **buka* > кыпч. *buga* ‘буга, нәсел үгезе’.

Төрек теленнән поляк теленә турыдан-туры *tytoń, tytuń; tiutuń, tutuń* (XVII гасырдан) < төр. *tütün* ‘тәмәке’.

Төрек теленнән поляк теленә катлаулы юл белән: *adziamski* ‘фарси’ (XV гасырдан) < иске венгр. *egyem* ‘шул ук’ алынмасыннан дериват < төр. *ecem* < фар. *ädžäm* ‘Фарсы иле; фарси’ < гар. *'ajam* җый. ‘гаҗәм, фарсылар’ [НРЭ: 33–34, алга таба поляк теленнән рус теленә кергән].

2.3.3. Төрки-көнчыгыш славян бәйләнешләре. XIV гасырның икенче яртысыннан көньяк славян – урта дунай-болгар, иске серб, иске македон телләре – Госманлы империясе йогынтысында кала. Госманлы империясенең милли сәясәте ассимиляциягә юнәлтелгән була, халыклар күчереп утыртылган, катнаш төрек-славян авыллары барлыкка килгән, төрек-славян билингвизмы үсеш алган була. Шуңа күрә әлеге славян телләре госманлы төрекчәдән бик күп, шул исәптән көнкүреш лексикасын тәшкил иткән сүзләр алган. Госманлы төрек алынмалары XVI гасыр башыннан яхшы күзәтелә.

Болг.: *ага* ‘бай хуҗа, әфәнде, ага’ (1544 елдан) < госм. *ağa* ‘әфәнде, хуҗа, ага’ < гомумтөрки **āka* ‘ага, абый; *хөрмәт белән эндәшү*’; *алтън* ‘алтын’ (XVII гасыр) < госм. *altın; атлия* ‘атлы, җайдак’ госм. *at-lı* ‘шул ук’ (ат = Com);

Госманлы төрек теле аша күпсанлы гарәп һәм фарсы сүзләре кергән: *алмаз* < госм. *almas* < гар. *almās* (< грек.); *бадем* ‘бадәм’ < госм. *badem* < фарс. *bādam.*

Шул исәптән *ама* ‘әмма, ләкин’ каршы куючы теркәгече дә үзләштерелгән < госм. *ama* < гар. *ammā* ‘шул ук’.

Чагыштырмача продуктив сүзьясагыч суффикслар алынган, ягъни алар лексик төрки берәмлекләрдә генә түгел, башка телдәге нигезләргә ялганып кулланыла: *-джия*: *ловджия* ‘аучы, сунарчы’ < *лов* ‘ау, сунар’ (госм. Nom. ag. *-cı* < гомумтөрки **-čı*, югарыдагы белән чагыштыр).

-лък: *войниклък* ‘гаскәри хезмәт’ < *войник* ‘солдат, гаскәри’ (госм. Nom. abstr. *-lık* < гомумтөрки **-lık*).

Кайвакыт болгар теленең, һәм Балкан тел берлегендәге башка телләрнең, кайбер грамматик күренешләрен госманлы йогынтысы белән аңлаталар, мәсәлән, постпозитив билгелелек артиклен (билгелелек семантикасына якын торган конкрет референтлыкны белдерүче төр, һәм гомумән барлык төрки телләрдә дә, 3 зат *-(s)ı* тартым күрсәткече белән бәйләп карыйлар) яки нәтиҗәлелекнең иске күрсәткече (төр. *-mış*) ярдәмендә турыдан-туры булмаган эвиденциальлек категориясен белдерүне. Әмма бу бик шикле. Болгар телендәге *-ът* билгелелек артикле праславян алмашлык энклитикасына кайтып кала; аның рефлексы фокус частицасы сыйфатында кулланыла, мәсәлән, Төньяк рус диалектларында. Шуңа күрә Болгар артикленең постпозитивлыгы эчке славян сәбәпләргә бәйле. Шул ук результативның эвиденциаль мәгънәсен үстерү – бер типологик френвенталия.

XX гасырның икенче яртысы дәвамында Болгариядәге максатчан тел сәясәте госманлы төрек лексик һәм сүзьясагыч алынмаларын куллану ешлыгын шактый киметте.

Македон, серб телләрендәге (һәм хорват теленең штокав диалектындагы) госманлы төрек лексик алынмалары корпусы да болгар телендәге кебек үк хәлдә. Алынма суффикслар серб-хорват нигезләре белән бергә аз дигәндә XVII гасыр ахырыннан очрый башлый: *grabdžija* ‘угры, карак’ (*grabi-* ‘урларга, таларга’), *opaklija* ‘явызлык кылучы’ (*opak* ‘явызлык’; госм. Com *-lı* < гомумтөрки **-lıg*), *zločestluk* ‘усаллык’ (*zločest* ‘усал булу’) [Радић, 1990, с. 399–405; Радић 2001].

Словен телендә һәм словен диалектларында, серб-хорват теленең чакав һәм кайкав диалектларында (Госманлы империясенә кермәгән территорияләрдә) төрек алынмалары шактый аз һәм аларның күрше славян телләреннән кергәнлеге таныла [Pintarič, 2012].

Госманлы төрек теленә Балкан славян телләреннән кергән сүзләр XVI гасырдан күзәтелә башлый: *kuluçka* ‘йомырка баскан тавык’ (тәүге теркәлүе: 1501) < болг. *клочка* [Eren, 1999, p. 264]; *kabaniça* ‘биек якалы, җиңсез мех кием’ < болг. яки серб. *кабаница* (< итал.) [Eren 1999: 199]; *izbe* ‘аулак урын, чолан’ (тәүге теркәлүе: 1574) < болг. яки серб. *изба* ‘келәт, чолан’ [Eren, 1999, p. 197]; *vişne* ‘чия’ (тәүге теркәлүе: 1683) < болг. *вишна*, диал. *вишня* яки серб. *ви̏шња* [Eren, 1999, p. 436]; төр. *kral* ‘король’ < серб. *краљ* һәм *kraliçe* ‘королева’ серб. *краљица* (әмма госм. *kıral* ‘король’, М. Рясянен фикеренчә, < венг. *király* [VEWT, p. 266]; хәер, өстәлмә сузык ярдәмендә башлангыч кластерны юкка чыгарып, славян теленнән дә булуы бар).

2.4. Яңа тарихтагы бәйләнешләр.

2.4.1. Россия империясе, СССР һәм хәзерге Россия территорияләрендә төрки телләр һәм рус теле арасындагы бәйләнешләр. Бу чорда рус әдәби теле нигездә төрки телләрдән җирле төрки реалияләрне белдергән сүзләрне (*ирбис, айран, кобыз*) ала.

Рус теленең локаль сөйләшләре бу чорда да территориаль яктан якын идиомнардан шактый күләмдә көнкүреш төрки лексикасын ала. Мондый лексика сайланган исемлекне кара: Аникин 2000.

Тикшерелә торган территорияләрдәге төрки телләргә акрынлап фонетик үзләшүгә дучар булган күпсанлы һәм күптөрле лексик алынмалар үтеп керә. Себер телләре өчен зур исемлекне кара: Аникин 2003; Pomorska 2017. Идел-Урал буендагы төрки телләрдә үзләшкән рус алынмалары да шактый күп: чув. *хитре* 'матур, чибәр' (рус. *хитрый*), чув., тат. *монча, мунча* (рус. диал. *мыльня*), башк. диал. *мишук* 'карыш' (рус. *вершок*).

Сводешның төрки исемлекләрендә Россия территориясеннән үзләшкән рус алынмалары: 'all': туба, билт. *pes'* 'бөтен' (рус. *весь*); 'good': хакас. кач. *маңат,* саг. *maγat* (рус. *богат*); 'many': чув. *čïlaj* 'бөтен' (рус. *целый*); 'seed': якут. *sieme* (рус. *семя*); 'worm': якут. диал. *čierbe* (рус. *червь*) [кара: Дыбо, 2013б].

Әдәби төрки телләрдә әйтелешне һәм чыганакның орфографик формасын саклаган яки өлешчә саклаган үзләшмәгән лексик алынмалар да күп (чагыштыр: *хакас.* артист 'артист', *артиз-и* 'артисты').

XX гасыр урталарыннан алып бу территорияләрдәге рус теле өстенлек алган тулы дип әйтерлек рус-төрки икетеллеге төрки телләрнең лексик составына гына тәэсир итеп калмый. Бер төркем төрки халыклар, бигрәк тә үзләренең язма теле булмаганнары, әкренләп рус теленә күчә; хәзерге вакытта түбән чулым, урта чулым, туба, тофа телләре юкка чыгу алдында тора; шор һәм телеут телләренә дә юкка чыгу куркынычы яный. Чагыштырмача яхшы сакланган телләрдә дә төрле тел дәрәҗәләрендә интерферент күренешләр күзәтелә.

Кайбер тривиаль булмаган мисаллар китерәбез. Соңгы өч дистә елда тува телендә сөйләшүче шәһәр балаларының һәм яшьләрнең сөйләмендә «аспиратлар – аспират булмаган» фонологик оппозициясенең «саңгырау – яңгырау» оппозициясенә алмаштырылуы күзәтелүен белдерәләр. Шул ук күренеш кайчакта алтай әдәби телендә дә күзәтелә. Сәбәбе шунда ки, шәһәр балалары иң элек туган телләрендә түгел, ә рус телендә укырга өйрәнәләр, һәм соңыннан кирилл графикасында уку күнекмәләрен төрки текстларга карата да куллана башлыйлар.

Синтаксиста интерференция күренешләре:

а) Гадәттә төрки телләрдә сүзләр тәртибе инверсиясен рус теле йогынтысы белән бәйләп аңлаталар. Төрки телләрдә сүзләрнең гадәти тәртибе сулга тармаклана торган – SOV. Әмма еш кына, мәсәлән, объект һәм предикат инверсиясе күзәтелә, чаг. ком.: *Сакъла саманны – гелир заманы* (мәкаль).

Ихтимал, сөйләм телендә сүзләрнең мондый тәртибе еш кулланылу рус теленең тәэсире белән бәйледер; әмма чаг. бор. уйгур телендә дә моңа охшаш ачраклар бар: *Bo bir yumgak taš, nägülük ol biziŋä?* ‘Бу бер йомры таш, нигә ул безгә?’ (предикат – *nägülük* ‘нигә, ни өчен’) [Erdal, 2004, 413].

ә) Теркәгечләр һәм кисәкчәләр алу: төрки телләрдә һинд-европа тибындагы тезүле полипредикатив конструкцияләргә гадәттә ияртүле конструкцияләр туры килә, һәм бу конструкцияләрдә беренче клауза – хәл фигыль формасындагы предикат белән абсолют конструкция, чаг. комык телендә: *О бу язывязып сен оху.* ‘Ул бу язуны язар, син укы’.

Шуңа күрә төрки телләрдә төрки чыгышлы тезүче теркәгечләр сирәк очрый; аерым алганда, Урта гасырлардан мөселман этномәдәни зонасына эләккән төрки телләр тезүче теркәгечләрне фарсы һәм гарәп телләреннән үзләштерә (чагыштыр: үзб., аз., төр. *vә, ve* ‘һәм, вә’, *amma* ‘әмма, ләкин’). Чаг. шор теленә рус теленнән *или* теркәгечен алу (Көньяк Себер): ***Ili*** *aŋ qulayïnya uyul pardï,* ***ili*** *čïnap kiži ünü uyulča* ‘Әллә аның колагына ишетелде, әллә чынлап кеше тавышы ишетте’.

Төрки телләрдә нисби иярчен җөмләләр ролендә гадәттә төшем килешендәге сыйфат фигыльле катнаш абсолют конструкцияләре булган полипредикатив конструкцияләр килә, чаг. ком.: *сен окъ атгъанынгъны гёрдюм* ‘Синең ук атканыңны күрдем’.

Мөселман этномәдәни ареалына кергән төрки телләргә фарсы теленнән *ki* нисби кисәкчәсе алынган; чаг. хәзерге татар сөйләм телендә рус теленнән кергән *что* нисби кисәкчәсе: *Мин шат син-га,* ***что*** *син таза-сау һәм көр күңел-ле.*

б) Рус башкарылышын калькалау:

Балкар. *Магъа керек* «миңа кирәк» (дөрес конструкция – *мени керек*).

в) Кодларны катнаштыру:

Карачай: *Мен в этом году-да отпуск-га не еду* «Мин быел да отпускка бармыйм».

СССР таркалганнан соң барлыкка килгән төрки илләрдә (Азәрбайҗан, Казакъстан, Төрекмәнстан, Үзбәкстан, Кыргызстан) рус алынмаларын бетерүгә юнәлдерелгән тел сәясәте алып барыла, моның өчен телләрне латин графикасына күчерәләр; әлегә аларның теләгән нәтиҗәгә ирешүләре турында әйтү кыен.

2.4.2. Славян-төрек багланышлары. Рус теле, бигрәк тә XX гасырда, госманлы һәм төрек телләре өчен экзотизмнар чыганагы хезмәтен үти.

Чаг. рус теленнән кереп, хәзерге төрек телендә сакланган борынгы экзотизмнар (төрек сәяхәтчесе Әүлия Чәләби әсәрләрендә, 1611–1682): *kapuska* < рус. *капустка* яки *капуста*; *çar* < рус. *царь*.

XX гасырда, мәсәлән: *borç* (1983) < рус. *борщ*; *balalayka* (1994) < рус. *балалайка* кебек сүзләр алынган.

XIX–XX гасырлар дәвамында локаль славян сөйләшләреннән локаль төрек сөйләшләренә сүзләр керү дәвам итә, чаг.:

төр. диал. *vinter, minter* ‘балык тозагы’ (Видин) < болг. *винтер* (Видин), *вентер* (Бохот, Плевенско). Болг. теленә румын *vintîr* аша < рус. *ве́нтерь*, ру сүзе исә литва *vénteris* сүзенә кайтып кала [Eren, 1999, p. 435; БЭР 1 (1971): 149].

Анатолия төрекләре сөйләшләрендә локаль славян сөйләшләренең фонетик йогынтысы күзәтелә. Мәсәлән, кайбер румелия сөйләшләрендәге һәм гагауз диалектларындагы *o* > *u* күчешен (*otur* > *utur* ‘утыр’*, kayboldu* > *kaybuldı* ‘югалды’), *h* фонемасының югалуын (*hava* > *ava* ‘һава’)*,* алгы рәт сузыклар алдында *k* һәм *g* тартыкларының көчле палатальләшү тенденциясен (*öküz* > *ük’üs* ‘үгез’, *öfke* > *üfk’e* ‘үпкә’), арткы рәт сүзләрдә тартык алдында *l* > *w* күчешен (*alma* > *owma* ‘алма’, *dolma* > *dowma* ‘тулма’) шуның белән аңлаталар [Hazai, 1960; Kowalski, 1933, 1934; Селищев 1929; к. шулай ук Ужинин, 2008].

Алынма сүзьясагыч кушымчалар: Видинның төрек диалекты [Németh, 1965] *koy-qa* ‘кечкенә авыл, авылчык’ *koy* ‘авыл’ сүзенең кечерәйтелгән формасы. Видин диалектында иялек килешендәге постпозитив исем аергычы булган конструкциянең интерференцияле килеп чыгышы: төр. *qızın babası* урынына *babası qızın* ‘кызның атасы’. Шул ук диалектта төрки чыгышлы *ne* ‘ни, нәрсә’ һәм *kim* ‘кем’ сорау алмашлыкларының релятивизатор сыйфатында кулланылуын болгар конструкцияләрен өлешчә калькалаштыру дип карарга мөмкин. Шул ук күренеш гагауз телендә дә күзәтелә (*не, ким*); гагауз теленә шулай ук *да* ‘һәм’, *не...не* ‘ни...ни’ тезүче теркәгечләре һәм гаҗәпләнүне белдергән *бре* ымлыгы алынган [Покровская 1964].

2.4.3. Көнчыгыш Европаның кыпчак телләренә славян йогынтысы. XIV гасыр ахыры – XV гасыр башында көнбатыш кыпчак литва татарлары һәм караим телләрендә сөйләшүчеләр славян телле территориягә (хәзерге – Украина, Польша, Белоруссия, Литва) килеп утырганнар һәм славян теленең көчле йогынтысын кичергәннәр (югарыда телгә алынган XVI гасырда Каменец-Подольск татарлары хәле белән чагыштыр). Славян-төрки (украин-караим, поляк-караим, рус-караим, поляк-татар) икетеллелеге XX гасыр башыннан билгеләнә. Караим теленең галич һәм луцк диалектлары XX гасыр дәвамында юкка чыкканнар, тракай диалекты юкка чыгу алдында тора. Славян йогынтысына бәйле үзенчәлекләр коллекциясен (югарыда саналганнар кебек үк диярлек) Мусаев, 2003: 23–30 хезмәтендә табарга мөмкин. Лексик алынмалардан һәм калькалардан тыш, бу – тартыкларның фонологик системасында катылык-йомшаклык буенча оппозиция барлыкка килү; сүзьясагыч кушымчалар, грамматик алкушымчалар (аерым алганда, сыйфатның артыклык дәрәҗәсен ясау өчен *наи-*: *наи-терен-ряк* ‘иң тирән’ (*-рак* – билге чагылышының тулылыгын белдергән гомумтөрки суффикс); *и, да, ни – ни* тезүче теркәгечләр алу, *не* ‘нәрсә’, *кай* ‘кайсы’ сорау алмашлыкларыннан релятивизаторлар, иялек килешендәге постпозитив аергычлар (*чач-ы башымнын* чәч-3prs баш-1prs-Gen ‘башымның чәче’)

ясалу, фигыль башкарылышының аерым үзенчәлекләрен калькалаштыру һ.б.ш.

3. Йомгак.

XX гасыр урталарыннан төрки-славян тел бәйләнешләрен өйрәнүдә шактый алгарыш күзәтелүгә карамастан, чишелмәгән һәм бәхәсле проблемалар әле кала бирә. Бу нигездә аерым борынгы лексик алынмаларның үтеп керү вакытына һәм юлларына кагыла. Әлеге мәсьәләләрне яңача чишү күпмедер дәрәҗәдә югарыда тәкъдим ителгән картинаны үзгәртергә дә мөмкин.

Кыскартылмалар

аз. – азәрбайҗан
башк. – башкорт
билт. – хакас теленең билтер диалекты
болг. – болгар теле
бор. чех – борынгы чех
БСл. – баба славян теле
венг. – венгр
ганчак – МК да төрки диалектларның берсе, мөгаен, кыпчак
гар. – гарәп
госм. –госманлы
гр. – грек
диал. – диалекталь
Дунай-болг. – Дунай-болгар теле
Идел-болг. – Идел-болгар теле
иске слав. – иске славян
иске укр. – иске украин
кач. – хакас теленең Кача (хаас) диалекты
ком. – комык
крх.-уйг. – карахани-уйгур (МКда диалект)
ктат. – кырым-татар
кыпч. – кыпчак
лат. – латин
мар. – мари
МК – Мәхмүд Кашгари сүзлеге (XI гасыр)
монг. – монгол
нуг. – нугай
саг. – хакас теленең сагай диалекты
слав. – славян
тат. – татар
төр. – төрек
үзб. – үзбәк
удм. – удмурт
укр. – украин
чув. – чуваш

Әдәбият

Адягаши К. Ранние русские заимствования тюркских языков Волго-Камского ареала. Часть I. Этимологический справочник. Studies in Linguistics of the Volga Region, vol. II. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005.

Аникин А.Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. М.; Новосибирск, 2000.

Аникин А.Е. Этимологический словарь русских заимствований в языках Сибири. М.; Новосибирск, 2003.

Варбот Ж.Ж. Древнерусское именное словообразование (Ретроспективная формальная характеристика). М.: Наука, 1969.

Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря // Лексикографический сборник, вып. 3. М., 1958, (перепечатано в кн.: Н.К. Дмитриев. 1962: Строй тюркских языков. М., 503–569).

Добродомов И.Г. Из истории изучения тюркизмов русского языка. // Тюркологический сборник – 1977. М., 1981. С. 90–108.

Добродомов И.Г. Типы поселений ранних тюрок. Историческая эволюция. // Природное окружение и материальная культура пратюркских народов. М.: Вост. лит. 2008. С. 195–218.

Дыбо А.В. Вокализм раннетюркских заимствований в венгерском // Gedenk von E.A. Helimsky. Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Bd. 32/33. Hamburg, 2010. S. 83–132.

Дыбо 2011а – Дыбо А.В. Отражение булгарских палатализаций в булгаризмах венгерского языка // Материалы Международной тюркологической конференции «Чувашский язык и современные проблемы алтаистики» (Чебоксары, 15–18 сентября 2010 г.). Чебоксары, 2011. С. 1–16.

Дыбо 2011б – Дыбо А.В. Булгары и славяне: фонетические явления в ранних заимствованиях // Слова. Концепты. Мифы: К 60-летию Анатолия Фёдоровича Журавлёва. М.: «Индрик», 2011. С. 130–144.

Дыбо 2013б – Дыбо А.В., Этимологический словарь тюркских языков. Том 9 (дополнительный). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. Астана: Proper Print, 2013

Дыбо 2016а – Dybo, Anna V. Bulgarian borrowings in Hungarian: the problem of reflecting *q // Words and Dictionaries. A Festschrift for Professor Stanisław Stachowski on the Occasion of His 85th Birthday. Krakow 2016, Jagiellonian University Press. pp 113–126.

Дыбо 2016б – Дыбо А.В. К кыпчакским заимствованиям в славянских языках // Мир Большого Алтая. Усть-Каменогорск 2016. № 1–2. С. 119–123.

Дыбо А.В., Норманская Ю.В. Периодизация тюркских заимствований в финно-угорских языках // Урало-алтайские исследования. 2013. № 4.

Ефимова В.С. Старославянская словообразовательная морфемика. М., 2006.

Грунин Т.И. Документы на половецком языке XVI в: судебные акты каменец-подольской армянской общины. М., Наука, 1967.

Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Л., 1972.

Менгес К.Г. 1979: Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Л.

Мусаев К.М. 2003. Синтаксис караимского языка. М., Academia, 2003

НРЭ – Новое в русской этимологии. Вып. 1. Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН. Москва, 2003.

Петровић, Снежана. 1993. Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику, ЗбМСФЛ XXXVI/2, 71–128.

Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка: Фонетика и морфология. М., 1964.

Радић, Првослав. Турски суфикси у српском језику : са освртом на стање у македонском и бугарском. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2001.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: В 4-х томах. СПб., 1899–1911.

Селищев А. Полог и его болгарское население, София, 1929.

Соболев А.Н. Опыт исследования тюркизмов в балканских диалектах // ZfB, 40 (2004) 1: 61-91 ZfB, 40 (2004) 2: 206–229.

Ужинин Е.Е. Турецкие заимствования в языках восточно-средиземноморского ареала: языковые контакты на территории Османской империи: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22. Рос. гос. гуманитар. ун-т (РГГУ)]. М., 2008.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. М., 1964–1973.

Хелимский Е.А. Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи. М., 2000.

ЭССЯ – Трубачёв О.Н. (ред.), Журавлёв А.Ф. (ред. с 33 т., 2007) 1974–2013: Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд. Т. 1–39. М. (Изд. продолжается.).

Anderson, Gregory D.S. 2005. Language Contact in South Central Siberia. In: Turcologica 54. Wiesbaden: Harrassowitz.

Anderson, Gregory D.S. 2017. Consequences of Russian Linguistic Hegemony in (Post-)Soviet Colonial space. In: Endangered languages of rthe Caucasus and Beyond. Brill, 2017. Pp. 1–16.

Boeschoten & al. Turkic Languages in Contact / edited by Hendrik Boeschoten, Lars Johanson, Vildan Milani. Harrassowitz, 2006

EDT: Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

Erdal M. Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften. Wiesbaden, 1993.

Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill, 2004.

Eren H. Türk dilinin etimolojik Sözlüğü. Ankara, 1999.

Gołąb, Zbigniew. The Origins of the Slavs: A Linguist's View. Columbus, Slavica Publishers, Incorporated, 1992.

Hazai G. Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine, T.D.A. bel. 1960, T. D. K., Ankara, 1960.

Kappler, Matthias (2002): Turkish language contacts in South-Eastern Europe. Articles in Italian, German, French and English. Istanbul: Isis Press (= Analecta Isisiana, 61).

Kowalski T. W sprawie metodologii badań zapożyczeń tureckich w językach słowiańskich. – Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, Bd. 2, Praha 1932: 554–556 (mit französischer Zusammenfassung auf S. 999–1001: La méthodologie des recherches sur les mots empruntés du turc dans les langues slaves).

Kowalski Tadeusz. Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est, Kraków: Polska Akademja Umiejetności, 1933.

Kowalski T. Osmanisch-tuerkische Dialekte, Enziklopaedie des Islam IV, Leipzig 1934. C. 991–1011.

Krebs-Garić, Catharina, Kelih, Emmerich. Loanwords in Bosnian/Croatian/ Serbian (working bibliography).https://lissl.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/p_ lissl/Loanword_BCS_bibliography.pdf

Ligeti L. A Magyar nyelv Török kapcsolatai es ami körülöttük van. Budapest, 1977.

Maenchen-Helfen, Otto J. (1978). Die Welt der Hunnen: Eine Analyse ihrer historischen Dimension. Vienna, Cologne, and Graz: Hermann Böhlaus Nach.

Miklosich Fr. 1884–1890: Die türkische Elemente in der südost- und osteuropäischen Sprachen // Denkschrift der Wiener Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse. Bd. 35, 36, 38.

Németh J. Die Türken von Vidin: Sprache, Folklore, Religion. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, x.) 420 pp. Budapest: Akadémiai Kiado, 1965.

Pakendorf, Brigitte. 2012. Contact and Siberian Languages. In Raymond Hickey (ed), The Handbook of Language Contact , pp. 714–737. Hoboken: Wiley.

Stachowski M. Uwagi o zapożyczeniach ałtajskich w języku prasłowiańskim i kwestie pokrewne // Studia Turcologica Cracoviensia. 10 (2005) 437–454.

Pintarič, Miha (2012). On turcisms in Slovenian. Vestnik za tuje jezike, letnik 4, številka 1/2, str. 79–81.

Pomorska M. 2017. Russian loanworda in the Chulym Turkic dialects. Kraków, Księgarnıa Akademıcka.

Poppe N. Jr. A Survey of Studies of Turkic Loan-Words in the Russian Language. // CAJ XI, № 4, 1966. P. 287–310.

Poppe N. Jr. Studies of Turkic Loan-Words in Russian. Wiesbaden, Harrassowitz, 1971.

Róna-Tas A. Turkic Influence on the Uralic Languages // The Uralic Languages. *Leiden, 1988.*

Róna-Tas A. Néhány megjegyzés faneveinkről (Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, gyürüfa, éger, kőris, mogyoró, tölgy) // Magyar Nyelv. 2005: 419–438. Búdapest.

András Róna-Tas; †Árpád Berta with the assistance of László Károly. West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I: Introduction, Lexicon «A–K» (X, 618 S.). Part II: Lexicon «L–Z», Conclusions, Apparatus. (X, S. 620–1494). Turcologica. Herausgegeben von Lars Johanson. Band: 84. Harrassowitz. Wiesbaden 2011.

VEWT: *Räsänen M.* Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969.

Дыбо Анна Владимировна,
филология фәннәре докторы, профессор,
Россия Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы, Россия Фәннәр академиясе
Тел белеме институтының урал-алтай телләре бүлеге мөдире